

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**ТРУДОВА МІГРАЦІЯ:
СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ РЕАГУВАННЯ**

Аналітична доповідь

Київ – 2011

УДК 331.556(477)
М 78

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

Автор:

Малиновська О. А.

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та
М 78 шляхи реагування. – К. : НІСД, 2011. – 40 с.

ISBN 978-966-554-134-9

У доповіді оцінено масштаби, проаналізовано склад міжнародної трудової міграції українців, висвітлено вплив заробітчанства на демографічну ситуацію та ринок праці, розвиток економіки та соціальної сфери в Україні, розглянуто формування державної політики щодо трудової міграції та запропоновано напрями її вдосконалення.

ISBN 978-966-554-134-9

© Національний інститут
стратегічних досліджень, 2011

ВСТУП

Демократизація суспільного життя після здобуття Україною незалежності відкрила світ для громадян, котрих раніше утримував режим у межах державних кордонів. Проте набуття права на вільне пересування співпало в часі зі значними структурними трансформаціями економіки, що супроводжувалися зниженням рівня життя населення, зростанням безробіття, неповної зайнятості. Внаслідок деградації системи безкоштовної освіти та медицини оплачувати ці послуги мусить населення. В умовах відсутності розвинених ринків капіталу та споживчих кредитів особи, які прагнули започаткувати свій бізнес, потребували стартового капіталу. Перехід до ринкової економіки створив споживчий попит на товари високої вартості: житло, автомобілі, побутову техніку тощо. Все це стимулювало трудову міграцію за кордон, що наприкінці 1990-х рр. перетворилася на масове явище та джерело доходів для багатьох сімей.

Наростанню її масштабів сприяло також те, що населення України залучилося до міжнародних міграційних процесів у період їх глобальної інтенсифікації. Попит на іноземну робочу силу швидко зростав і на Захід, і на Схід від українських кордонів, передусім у ЄС та Росії.

1. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

1.1. Масштаби та напрями виїзду на заробітки за кордон

На початковому етапі трудова міграція мала переважно форму поїздок у сусідні країни з метою торгівлі. Так звані човники, тобто дрібні торгівці, які власноруч перевозили невеликі партії товарів, заробляли на різниці цін та обмінних курсів. Однак набутий ними досвід, встановлені зв'язки сприяли виходу українських громадян на міжнародний, зокрема європейський, ринок праці.

За даними фірм-посередників із працевлаштування за кордоном, обсяги послуг, наданих ними громадянам України, постійно зростають. У 1996 р. в іноземного роботодавця було працевлаштовано 11,8 тис. громадян, а в 2008 р. – 80 тис., тобто майже у 7,5 разів більше. У 2009 кризовому році кількість працевлаштованих зменшилася незначно – 75,3 тис., проте вже у 2010 р. досягла докризового рівня – 80,4 тис. осіб (рис. 1).

Ці цифри, однак, навіть приблизно не відображають масштабів заробітчанства, оскільки значна частина мігрантів працює за кордоном на власний страх і ризик та статистично не обліковується. Тому обсяги трудової міграції визначаються за допомогою оцінок, здійснених на основі різних обстежень.

Перше масштабне обстеження, проведене Державним комітетом статистики у 2001 р., охопило 18 тис. осіб працездатного віку у 8 областях України й дало змогу оцінити тогочасний загальноукраїнський обсяг тимчасових трудових міграцій у 2,3-2,7 млн, або 10 % працездатного населення¹.

У цілому ці дані співпадали з оцінками Міністерства закордонних справ на основі інформації посольств України за кордоном, відповідно до якої на заробітках за межами держави перебували до 2,5 млн громадян (табл. 1). Водночас дані Міністерства соціальної політики України, отримані на основі аналізу ринку праці, дали змогу визначити обсяги трудової міграції приблизно у 3 млн осіб.

У 2008 р. Державним комітетом статистики України було опитано 22 тис. домогосподарств, у складі яких нараховувалося 48 тис. працездатних осіб по всій території України. Виявлено, що впродовж трьох років до моменту обстеження, тобто в 2005–2008 рр., на роботу за кордон бодай раз виїжджали 1,5 млн українців, або 5,1 % працездатного населення³. Таким чином, отримані дані були меншими, ніж наведені вище, оскільки обстеженням не були охоплені особи, які виїхали на роботу за кордон до 2005 р. і впродовж 2005–2008 рр. в Україну жодного разу не поверталися. Крім того, зовнішня трудова міграція українців, досягнувши максимуму на початку 2000-х рр., у наступні роки, коли економіка досить успішно розвивалася, дещо скоротилася.

Разом з тим у заявах політиків і публікаціях преси досі зустрічаються значно більші цифри щодо трудової міграції: 5–7 млн громадян. Такі розбіжності не можна розглядати окремо від проблеми визначення категорії трудових мігрантів, а також повноти та вірогідності даних

¹Дослідження у сфері трудової міграції: Україна: аналіт. доп. / Документ для обговорення на Національному тристоронньому семінарі з питань зовнішньої трудової міграції у рамках проекту МОП «Можливості професійного навчання, зайнятості і міграційна Політика як фактори запобігання й скорочення масштабів торгівлі жінками в Україні» (2–4 листопада 2005 р.)

²Парламентські слухання 17 листопада 2004 р.: «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www/portal.rada.gov.ua](http://portal.rada.gov.ua)

³Зовнішня трудова міграція населення України // Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – С. 27.

української статистики, щодо якої фахівцями висловлюються справедливі нарікання. Якщо вважати трудовими мігрантами громадян, які вийшли з України з метою працевлаштування, проте перебувають за межами держави впродовж 10 і більше років, то разом із сезонними та мятниковими робітниками їх чисельність може сягати 5 млн. Якщо ж осіб, які фактично проживають за межами держави постійно (хоча офіційно в Україні це не зафіксовано), розглядати як емігрантів, то чисельність трудових мігрантів, тобто громадян, які працевлаштовуються за кордоном, проте не розірвали тісні зв'язки з Батьківщиною, буде значно меншою.

На жаль, наявні дані дають змогу виявити тенденції міграційних процесів та їх структуру, проте не кількісні характеристики. Зокрема, попри розходження щодо чисельності трудових мігрантів, усі джерела однак згодні щодо основних країн їхнього призначення: половина українців працює у Росії, решта – у сусідніх центральноєвропейських державах (Польщі, Чехії, Угорщині, Словаччині), а також країнах Південної Європи (Італії, Іспанії, Португалії, Греції) (рис. 2).

Також дослідники погоджуються, що основною сферою зайнятості українців за кордоном є будівництво (понад половину мігрантів). На другому місці – робота домашньої прислуги (16,3 %), далі сільське господарство, торгівля, промисловість (рис. 3).

Немає заперечень і стосовно того, що значна частина трудових мігрантів з України працюють за кордоном без належних дозволів, тобто нелегально. За даними обстеження Держкомстату 2008 р., 35,1 % заробітчан мали дозвіл на проживання та роботу, 39,3 % – тимчасову реєстрацію, жодного офіційного статусу перебування за кордоном не мали 25,6 % мігрантів. Найбільше таких було в Польщі (56,2 %) та Італії (36,2 %), найменше – в Іспанії, Чехії, Португалії та Росії (рис. 4). Разом з тим унаслідок проведення у низці країн перебування міграційних амністій (Італія, Іспанія, Португалія, Греція), запровадження нового законодавства, що розширило можливості легального працевлаштування (Росія, Польща), ситуація значно поліпшилася порівняно з 1990-ми рр.

Проте продовжує залишатися гострою проблема порушення трудових і людських прав працівників-мігрантів у зв'язку з неврегульованістю правового становища значної їх частини. Відповідно до даних, отриманих на основі масштабного соціологічного опитування, здійсненого в 2006 і 2008 рр. компанією «GFK Україна», чисельність громадян нашої держави, які, починаючи з 1990-х рр. постраждали від торгівлі людьми, сягає 100 тис.⁴

⁴Исследование торговли людьми: Беларусь, Болгария, Молдова, Румыния, Украина. – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gfk.com

У період кризи, на думку експертів, значних змін у трудовій міграції за кордон не відбулося. По-перше, ситуація в країнах призначення залишалася сприятливішою, ніж в Україні, по-друге, хоча багато будівельників найвірогідніше втратили роботу за кордоном, проте мігранти, зайняті в таких сферах, як домашнє чи сільське господарство, транспорт здебільшого зберегли робочі місця. З відновленням економіки у сусідніх країнах, зокрема в Росії, у 2010 р. трудова міграція з України знову активізувалася. Не виключено, що погіршення економічної кон'юнктури зумовило скорочення заробітків мігрантів, втрату частиною з них правового статусу та збільшення нелегального працевлаштування.

Крім масштабів виїзду для оцінки наслідків трудової міграції, не менш важливо з'ясувати обсяги повернення на батьківщину. Якщо погодитися із розрахунками, відповідно до яких у період 2001–2008 рр. обсяги трудової міграції зменшилися приблизно на 15 %⁵, а також, що найімовірніша чисельність українських трудових мігрантів за кордоном становила на початку 2000-х рр. 2,5-2,7 млн осіб, то можна припустити, що за цей період на батьківщину повернулися до 400 тис. заробітчан.

За результатами дослідження Європейської фундації професійної підготовки і освіти для стійкого розвитку (*The European Training Foundation*), проведеного 2007 р., частиною якого було опитування мігрантів, які повернулися, було зроблено висновок, що їх частка становить 3,2 %⁶ усього населення. Якщо чисельність населення працездатного віку сягає в Україні близько 30 млн осіб, це означає, що до категорії мігрантів, які повернулися, можна віднести до 900 тис. осіб.

Згідно з даними соціологічного моніторингу, який щорічно проводить Інститутом соціології НАН України, особи, які мають досвід трудової міграції, ще численніші – 9,8 % дорослого населення, тобто близько 2,5 млн осіб⁷.

У будь-якому разі суспільству й державі варто зважати, що значна частина громадян набула певного досвіду праці та життя за кордоном, а це мало вплив на їхні погляди, знання та вміння, стан здоров'я тощо.

⁵Зовнішня трудова міграція населення України // Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – С. 27.

⁶Розвиток людських ресурсів і міграційна політика в Україні. – К. : ETF, 2008.

⁷Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг /за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 607.

1.2. Склад трудової міграції

Склад трудових мігрантів, як і їх чисельність, упродовж останніх 20 років не залишалися незмінними. Як свідчать дані Держкомстату 2008 р., чоловіки становлять більшість заробітчан – 67,2 %, жінок серед них – 32,8 %. Однак частка жінок-мігранток помітно зросла порівняно з 2001 р. (24 %). Статева структура мігрантів відрізняється залежно від країни перебування та характеру робочих місць у ній. Так, на роботу до Росії виїжджали 57 % мігрантів-чоловіків (будівництво), тоді як чверть жінок-мігранток працювали в Італії (домашні господарства).

Більшість мігрантів – мешканці міст (55 %). Однак унаслідок того, що сільське працездатне населення в країні менш численне, міграцією охоплено 4 % працездатних городян, тоді як селян удвічі більше (7,9 % працездатних сільських мешканців).

Хоча першими працювати за кордоном почали мешканці прикордоння, з часом міграція рівномірніше поширилася територією всієї держави. Однак регіональні диспропорції збереглися. Найвищими показниками щодо охоплення міграцією по країні відзначається Захід, де за кордоном працюють 13,2 % працездатного населення. З центру виїжджають на роботу до інших держав 3,8 %, зі Сходу – 3,2 %, з Південного регіону – 2,6 %, а з Північного – 1,4 % працездатних громадян.

Вік трудових мігрантів поволі зростає. Якщо за дослідженням Держкомстату 2001 р. середній вік заробітчан становив 34,6 року, то за даними обстеження 2008 р. – 36,7 року. Жінки, які мігрують, дещо старші, ніж чоловіки: їхній середній вік становить 37,9 року проти 36,2 у чоловіків.

Не залишилися незмінними також освітні характеристики трудової міграції за кордон. У 1990-ті рр. на заробітки до зарубіжних країн першими виїхали високоосвічені особи, які виявилися мобільнішими, оскільки мали більше інформації, володіли мовами тощо. За даними обстеження Держкомстату 2001 р., повну вищу освіту мали 18,8 % трудових мігрантів. У 2008 р. серед останніх було виявлено 13,5 % з таким рівнем освіти, адже умови працевлаштування фахівців в Україні поліпшилися. Важливо зазначити, що освітній рівень трудових мігрантів поступається рівню освіти зайнятих в Україні.

Разом з тим, якщо серед чоловіків-мігрантів вищу освіту мали 11 %, то серед жінок – майже 20 %. Це пов'язано як із менш сприятливою ситуацією для фахового працевлаштування жінок в Україні, так і з потребами ринку праці зарубіжних країн у послугах із догляду та піклування, де переважно працевлаштовуються жінки.

Якщо раніше більшість мігрантів намагалися зберегти, бодай формально, трудові відносини в Україні, сприймаючи роботу за кордоном

як вимушений і тимчасовий період у трудовому житті, то на сьогодні сформувався стійкий прошарок заробітчан, які розглядають трудову міграцію як основну діяльність і джерело доходу. Причому жінки частіше, ніж чоловіки, не перебували у трудових відносинах на батьківщині до виїзду.

2. ВПЛИВ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ НА ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

2.1. Вплив на демографічну ситуацію та ринок праці

Опитування свідчать: якщо виїжджаючи вперше працівники-мігранти, як правило, налаштовані заробити найбільше за якомога коротший строк і повернутися на батьківщину, то з накопиченням міграційного досвіду імовірність переселення з метою постійного проживання зростає. За даними обстеження Держкомстату 2008 р., 14 % трудових мігрантів не планують повертатися на Батьківщину.

Цілком імовірно, що більшість українців, які легально працюють у країнах зі значно вищими, ніж в Україні, заробітками, можуть розраховувати на професійне та соціальне просування набуття статусу постійних жителів, залишатися там назавжди, принаймні до закінчення трудової кар'єри. Наприклад, Посольство України в Італії зазначало, що випадки воз'єднання сімей українців у цій країні почастишали⁸. Цей процес ще більше активізувався у період світової кризи, оскільки ситуація в країнах перебування попри всі складнощі була сприятливішою, ніж в Україні.

Певна частина заробітчан залишиться назавжди і в Росії. На думку російських учених, вона становитиме від 5 до 10 % працівників-мігрантів з України. Проте у разі збільшення розриву в рівні життя на користь Росії цей відсоток може підвищитися⁹.

Перетворення значного сегмента тимчасової трудової міграції на стаціонарну є найзагрозливішим наслідком трудової міграції для демографічного розвитку. Проте навіть у разі повернення всіх працівників-мігрантів на батьківщину демографічні втрати неминучі внаслідок порушення сімейних стосунків через тривалу відсутність одного з подружжя, відкладені народження або відмову від народження дітей, погіршення стану здоров'я в результаті праці за кордоном.

⁸Музика, В. Українці в Італії // Політика і час. – 2006. – № 2. – С. 79.

⁹Політика імміграції и натуралізації в Росії: состояние дел и направления развития / под. ред. С. Н. Гради́ровского. – М. : 2005. – С. 173.

Вплив міграції на ринок праці також неоднозначний. За розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ, у випадку відсутності трудових міграцій рівень безробіття в Україні був би в 1,6 разу вищим за фактичний і приблизно дорівнював би тому, що фіксувався на рубежі тисячоліть, коли він досягав максимальних показників.

Водночас у регіонах масового відпливу мігрантів навіть нині, в умовах ще не подоланої кризи, спостерігається нестача медичних і педагогічних працівників, будівельників, електрозварювальників, водіїв, фахівців нафтодобування. Найбільше турбує те, що емігрують найактивніші та найпідприємливіші особи, що може створити додаткові труднощі для модернізації країни.

Разом з тим повернення мігрантів і гіпотетична реалізація намірів відкрити власну справу (бралася до уваги лише частка мігрантів, які декларували себе під час опитувань як самозайняті чи підприємці), за розрахунками, зменшила б чисельність безробітних на 10 % при найманні ними у середньому 3 працівників і на 14 % – при найманні 5 (рис. 5).

2.2. Значення грошових трансфертів мігрантів і внесків у людський капітал

За даними Світового банку, суми приватних грошових переказів в Україну є доволі великими, причому впродовж 2000-х рр. вони швидко зростали (рис. 6).

Це пов'язано не лише з наростанням трудової міграції, а й зі збільшенням частки переказів, що спрямовувалися офіційними каналами. Цьому сприяло порушене у 2004 р. Антимонопольним комітетом України провадження проти платіжної компанії *Western Union*, що займала монополію становище на ринку й отримувала за свої послуги не виправдано високу плату (за перекази з Чехії – 21 % від суми, Іспанії – 17 %, Португалії – 16,5 %, Росії – 15 %). У результаті компанія погодилася зменшити тарифи на перекази з Росії в 2,5 разу, з Португалії, Іспанії, Італії, Чехії, Польщі, Греції, Ізраїлю, Казахстану – в 2–4 рази¹⁰. Більшу доступність офіційних переказів забезпечили також прийняті у 2006 р. законодавчі зміни, згідно з якими право на операції з інозем-

¹⁰Офіційний сайт Антимонопольного комітету України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article.jsessionid=41450705C9B6923F0DC14F0E56012FF8?art_id=76989&cat_id=93531&mustWords=%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%96%D0%B9&searchPublishing=1

ною валютою отримала українська пошта, відділення якої розташовані в усіх регіонах країни, а вартість послуг цілком помірна.

Оцінки приватних трансфертів з-за кордону Національним банком України є навіть вищими, ніж ті, що пропонує Світовий банк (табл. 2). Це, очевидно, пов'язано з методичними особливостями підрахунків. Зокрема, НБУ здійснює дооцінку грошових коштів мігрантів за рахунок тих, що надійшли в країну неформальними шляхами, частка яких оцінюється на рівні 15-16 % від загальної суми переказів¹¹.

Разом з тим необхідно пам'ятати, що у своїх обчисленнях НБУ не враховує громадянства відправників та отримувачів переказів, яке при здійсненні банківських операцій не зазначається. Тобто до загальної суми потрапляють перекази громадян інших країн, відправлені в Україну як на адресу українців, так і іноземців, котрі перебувають на її території. Варто також ураховувати наявність міцних родинних зв'язків між українським населенням і населенням пострадянських держав, передусім Росії, що має неабияке значення для обсягів приватних трансфертів, хоча й не пов'язане з трудовою міграцією. Унаслідок цього реальні обсяги надходжень від працівників-мігрантів з-за кордону, ймовірно, є меншими, ніж обсяги приватних трансфертів, відображених у платіжному балансі.

Попри ці застереження, значення переказів для України дуже велике, що переконливо було підтверджено в роки кризи. Так, хоча у 2009 р., за даними НБУ, до країни як офіційно, так і неофіційно, надійшло 5370 млн дол. США приватних переказів, що було на 13 % менше, ніж у 2008 р., проте на тлі значного падіння економічної активності їх частка у ВВП зросла з 3,4 % у 2008 р. до 4,6 % у 2009 р. відповідно, значення для економіки та добробуту населення збільшилися¹². У 2010 р. обсяги переказів майже відновилися, а їх частка у ВВП становила 4,3 %.

За даними обстеження трудової міграції, здійсненого Держкомстатом у 2008 р., середньомісячний заробіток трудового мігранта становив 817 дол. США, що на той час було майже втричі вище, ніж у середньому на одного штатного працівника в Україні. Отримана від мігрантів грошова допомога значно впливала на добробут їхніх домогосподарств: у сукупному доході вона становила у середньому 42,6 %. Причому 65,2 % домогосподарств, що зараховували себе до заможних,

¹¹Кравець, В. Деякі аспекти діяльності міжнародних платіжних систем в Україні / В. Кравець, О. Махаєва // Вісник Національного банку України. – 2007. – № 5. – С. 23–27.

¹²Національний банк України. Огляд приватних грошових переказів в Україну, що відображаються в статистиці платіжного балансу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/Publication/econom/Balans/Ogl_grosh_pekaz.pdf

отримували від мігрантів понад половину своїх доходів. Серед тих, хто оцінив свій добробут як середній, таких було 41,6 %. Серед малозабезпечених із добробутом нижче середнього – лише 36,6 %.

За даними обстежень домогосподарств мігрантів, передусім перекази спрямовуються на споживання (табл. 3). Лише трохи більше 8 % заробітчан вкладали кошти у відкриття чи розширення власного бізнесу¹³. Переважно мігранти інвестували в торговельні підприємства, кафе, ресторани, готелі. Якщо додати до цього інвестиції у власне присадибне господарство, може йтися про 10–15 % зароблених за кордоном коштів. Свідчень скільки-небудь вагомих інвестицій у розвиток аграрного чи промислового виробництва немає. Причина в недостатніх для інвестицій сумах заробітків, недоступних дешевих кредитах, несприятливому для малого бізнесу інвестиційному кліматі в країні. Не менше значення має неготовність самих мігрантів до започаткування власного бізнесу. Погана поінформованість щодо ситуації на батьківщині, зокрема бізнесових можливостей і законодавчих вимог, втрата соціальних зв'язків, недостатні знання у сфері підприємництва, а також особистісні характеристики значної частини мігрантів, які повертаються, обумовлюють їхній невисокий підприємницький потенціал.

Разом з тим порівняння характеристик мігрантів та усього населення дає підстави для висновку, що міграція певним чином все ж пов'язана з розвитком підприємництва. Так, обстеження домогосподарств мігрантів прикордонних областей у 2001 р. показало, що серед осіб з міграційним досвідом частка самозайнятих була в 1,5 разу більшою, а частка роботодавців – на третину більшою, ніж серед зайнятого населення в цілому¹⁴.

Мають економічний ефект також і кошти, спрямовані на споживання. Так, значні житлові інвестиції мігрантів обумовили швидке введення житла в експлуатацію в регіонах зі значною трудовою міграцією за кордон, показники якого помітно перевищували середньоукраїнський рівень (рис. 7). Ці капіталовкладення сприяли зростанню зайнятості, що особливо важливо для сільської місцевості. До того ж вони зумовлювали зростання попиту на будівельні матеріали, сантехніку, меблі тощо, що у сукупності позитивно впливало на економічну ситуацію.

Водночас є докази впливу приватних трансфертів на зростання цін. Зокрема, саме перекази з-за кордону значно сприяли стрімкому й економічно невиправданому зростанню цін на нерухомість у регіонах, охо-

¹³Пирожков, С. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект / С. Пирожков, Е. Малиновська, А. Хмара. – К. : НИПМБ, 2003. – С. 104.

¹⁴Малиновська, О. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. – К. : Бланк-Прес, 2004. – С. 139.

плених масовою міграцією. Ще у 2005 р. економісти попереджали, що трансферти можуть розглядатися як один із каталізаторів формування спекулятивної «бульбашки» на ринку нерухомості, яка, своєю чергою, загрожує стабільності фінансових інституцій і надійності збереження заощаджень громадян¹⁵, що цілком підтвердилося в роки фінансово-економічної кризи.

З інвестиціями зароблених за кордоном коштів у житлове будівництво пов'язаний і такий негативний наслідок, як «омертвіння» капіталу, тобто витрати на будівництво в депресивних регіонах, де немає роботи і де новозбудоване житло в результаті залишається невикористаним. Певна частина мігрантів спрямовують кошти на купівлю житла в регіональних центрах чи столиці, що прискорює міграцію молоді з рідних місць з усіма негативними наслідками для їх розвитку.

Хоча економічний ефект заробітків мігрантів неоднозначний, інвестиції в людський капітал, зокрема освіту та медицину, поліпшення якості життя не можна не оцінювати позитивно.

Крім того, забезпечене заробітками трудових мігрантів збільшення попиту на вищу освіту сприяло розвитку галузі. Так, у західних областях України, охоплених масовою еміграцією, зростання кількості вищих навчальних закладів, їх студентів і випускників відбувалося швидшими, ніж у цілому по Україні, темпами. Зокрема, в Тернопільській області з 1995 р. по 2010 р. кількість підготовлених випускників ВНЗ III і IV рівнів акредитації зросла в 3,8 рази¹⁶.

На жаль, структура підготовки фахівців не відповідає потребам ринку праці. Наприклад, на Тернопільщині рівень безробіття працездатного населення, обрахований за методологією МОП, становив у 2010 р. 11,6 % (загалом по Україні 8,8 %), на одне вільне робоче місце претендував 21 безробітний (по Україні – 9). На 1 березня 2011 р. понад 43,6 % безробітних, зареєстрованих службою зайнятості області, були віком до 35 років, а 36,2 % – мали вищу освіту¹⁷.

Неможливість знайти роботу за фахом примушує молодих людей або працевлаштовуватися у сферах, де набуті ними знання непотрібні (до 40 % фахівців із вищою освітою працюють не за спеціальністю, отриманою у ВНЗ), або виїжджати в інші регіони України чи за кордон (за оцінками економістів, щорічний відплив молодих спеціалістів за

¹⁵*Трудова міграція і соціальний капітал Західного регіону України: проблеми і підходи до їх розв'язання* / Регіональний філіал НІСД, – Львів, 2005. – С. 30.

¹⁶*Сайт* Головного управління статистики у Тернопільській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ternstat.tim.net.ua/>

¹⁷*На Тернопільщині* понад 20 тисяч безробітних. Майже половина – молодь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zz.te.ua/?p=23832>

межі держави становить 10–12 %¹⁸), де більшість мігрантів виконують роботу, що не потребує високої кваліфікації.

«Відплив мізків» – найвагоміша проблема, що зумовлює погіршення якісних характеристик зайнятих у країні. Хоча підготовка спеціалістів в Україні впродовж років незалежності не лише не скорочувалася, а й зростала, перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р. зафіксував погіршення показників рівня освіти молодих поколінь. За оцінками експертів, у 1990-ті рр. Україна втратила 15–20 % свого інтелектуального потенціалу внаслідок еміграції та переходу фахівців на роботи, що не потребували професійної праці й фахових знань¹⁹.

Ці втрати, на жаль, не надолужуються в результаті повернення мігрантів на Батьківщину. По-перше, виконуючи за кордоном переважно некваліфіковану роботу, мігранти втрачають кваліфікацію. По-друге, повернення часто пов'язане із завершенням трудової кар'єри: значна частина мігрантів, які повертаються в Україну, не є економічно активними. По-третє, набуті за кордоном знання та вміння часто неможливо використати на Батьківщині внаслідок труднощів визнання зарубіжних дипломів, що часто спонукає їх власників шукати роботу не вдома, а за кордоном²⁰, а також унаслідок відсутності механізму визнання кваліфікації, набутої під час не навчання, а практичної роботи.

2.3. Вплив трудової міграції на сім'ю та виховання дітей

Позитивний вплив міграції для накопичення людського капіталу знижують також такі її негативні соціально-психологічні наслідки, як руйнування сімей, пияцтво, поширення споживацьких настроїв серед молоді, яка втрачає мотивацію до навчання та роботи, вважаючи, що надіслані батьками з-за кордону гроші забезпечать отримання диплома і подальше життя без значних зусиль.

Наприклад, за свідченням лікарів, 78 % ВІЛ-позитивних чоловіків, зареєстрованих у Закарпатській області, є трудовими мігрантами. Ризикована сексуальна поведінка під час роботи на виїзді (як за кордоном, так і на території України) обертається загрозою для життя і здоров'я їхніх дружин і дітей²¹.

¹⁸Данилишин, Б. Інноваційна модель економічного розвитку: роль вищої освіти / Б. Данилишин, В. Куценко // Вісник НАН України. – 2005. – № 9. – С. 28.

¹⁹Кучинська, О. Вплив інтеграційних процесів на економічну активність населення, зайнятість та ринок праці // Економіка та держава. – 2006. – № 3. – С. 82-83.

²⁰Бажал, А. Долгая дорога в нострификационных «дюнах» // Зеркало недели. – 2007. – № 18. – 12 мая.

²¹Інтерв'ю з І. Миронюком, головним лікарем Закарпатського центру СНІД.

Ще більше турбують суспільство наслідки міграції жінок. Статистика свідчить, що для українських жінок-мігранток, порівняно з чоловіками, характерні відносно старший вік, вища освіта, а також більша частка тих, хто працює нелегально. Неможливість приїздити на батьківщину внаслідок неврегульованості правового статусу, а також відносно стабільна зайнятість багатьох жінок-мігранток у сфері обслуговування у віддалених країнах Південної Європи призводять до того, що жінки перебувають за кордоном триваліші строки, ніж чоловіки: за даними дослідження Держкомстату у 2008 р., понад рік за кордоном працювали п'ята частина жінок і лише десята – чоловіків²².

Триваліша зайнятість у країнах з відносно вищим рівнем оплати праці обумовлює вищі заробітки жінок, ніж чоловіків-мігрантів. З одного боку це означає, що підтримка сім'ї жінкою-мігранткою може бути більш значущою, особливо враховуючи традиційну пов'язаність із родиною. Проте з другого боку, тривалість перебування жінок за кордоном має значні наслідки для сімейних стосунків, виховання дітей. Досить красномовними є дані щодо шлюбного стану жінок-мігранток. Так, питома вага розлучених серед них утричі переважає цей показник серед чоловіків, а вдів – у чотири рази (табл. 4). До того ж серед мігранток частка розлучених удвічі більша, ніж серед жіночого населення країни в цілому (11 %) ²³. Таким чином, до міграції переважно вдаються жінки, які є главами та годувальницями сімей. Разом з тим не завжди міграція є наслідком розлучення. Непоодинокі випадки, коли розлучення є наслідком міграції.

Якщо в цілому по Україні порівняно з 1995 р., який можна вважати роком розгортання масової трудової міграції, у 2007 р. кількість розлучень залишалася практично незмінною і становила 3,8 %на тисячу населення, то в охоплених масовою міграцією регіонах спостерігалось значне її зростання: коефіцієнт розлучень зріс в Івано-Франківській області з 2,5 % до 3 % у Чернівецькій – з 3,3 % до 3,8, % у Тернопільській – з 2,1 % до 3,1 %²⁴. Красномовною виглядає також динаміка розлучень серед сільського населення, масово залученого до трудової міграції. Хоча їх рівень залишається нижчим, ніж у городян, проте швидко зростає:

²²*Зовнішня трудова міграція населення України / Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 568 с.*

²³*Герасименко, Г. В. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України / Г. В. Герасименко, О. В. Позняк // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 51.*

²⁴*Регіони України 2010. Ст. зб. / за ред. О. Г. Осауленка. – Ч.1. – К., 2010. – С. 131.*

1,9 % на тисячу в 1995 р., 2,7 % – у 2007 р.²⁵ Статистичні дані, однак, не повністю відображають гостроту проблеми, оскільки багато фактично розлучених сімей мігрантів юридично це не оформлюють унаслідок відсутності одного з подружжя.

Наслідком жіночої міграції є трансформація гендерних ролей, традиційних сімейних стосунків. Жінка-мігрантка кардинально змінюється як завдяки набутому досвіду, так і усвідомленню своєї ролі годувальниці. Вона більше не погоджується займати у сім'ї таке ж місце, як і до міграції. Однак інші члени родини не завжди готові це сприйняти, а це може виявитися для стосунків руйнівним. Висновок психологів у зв'язку з цим звучить доволі невтішно: вони вказують на маскулінізацію жінок під впливом міграції, девальвацію сімейних стосунків, знецінення чоловіків²⁶.

За таких умов жінкам-мігранткам набагато важче адаптуватися не за кордоном, а на батьківщині після повернення, де позитивні зміни в напрямку поліпшення умов для самореалізації жінок відбуваються вкрай повільно²⁷. Первинна мотивація до виїзду за кордон – поліпшити матеріальне становище сім'ї, що є соціально прийнятним і викликає співчуття та розуміння оточення, доповнюється латентним мотивом, що полягає у здобутті більшої свободи та незалежності у відносно кращих матеріальних і побутових умовах.

Менш сприятливі, ніж для чоловіків, перспективи на ринку праці в Україні в малому бізнесі, що накладаються на особисті проблеми, спонукають багатьох жінок-мігранток продовжувати перебування за кордоном: за даними обстеження Держкомстату у 2008 р. повернутися в Україну не планували 28,2 % жінок-мігранток, тоді як чоловіків – лише 10,5 %.

Трансформації сімейних взаємостосунків не можуть обійти стороною дітей. Немає сумніву, що завдяки роботі батьків за кордоном діти краще харчуються, отримують якісне медичне обслуговування, виїж-

²⁵ *Населення України 2009: демографічний щорічник*. – К., 2010. – С. 70.

²⁶ *Головіна, Н. М.* Соціально-психологічні аспекти трудової міграції в Україні / *Н. М. Головіна, О. С. Головіна* // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції. Зб. мат-лів. – К.: НІПМБ, 2007. – С. 131.

²⁷ 30 січня 2011 р. в ПАРЄ зареєстрували Резолюцію щодо ситуації з правами жінок в Україні. Документ підписали члени ПАРЄ від Німеччини, Польщі, Швеції, Румунії, Греції, Швейцарії, Чехії, Австрії та інших країн. У резолюції зауважують, що до ситуації жінок в Україні й дотримання принципу гендерної рівності є низка серйозних питань. Це слабе представництво жінок у Верховній Раді і повна відсутність жінок в уряді. Викликає занепокоєння домашнє насильство й торгівля людьми, від яких у першу чергу страждають жінки, дискримінація жінок-мігранток і невиконання положень Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»: *Левченко, К.* ПАРЄ зацікавилася правами жінок в Україні // Українська правда. – 30 січня. – 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/01/30/5846705/>

джають на відпочинок, мають гарний одяг, сучасні мобільні телефони, комп'ютерну техніку тощо. Батьки оплачують їхнє навчання у вищих навчальних закладах. Як свідчать психологи, частина дітей за відсутності батьків стають самостійнішими та відповідальнішими, налаштовуються на навчання.

Разом з тим розлука з батьками завжди є для дитини стресом незалежно від її віку, статі, рис характеру. Тому поряд із позитивним педагогі, психологи стикаються зі значним негативним впливом на дітей міграції батьків. Зокрема, часто спостерігається зниження успішності в навчанні; потрапляння під вплив поганих компаній; труднощі у побудові міжособистісних стосунків з родичами та однолітками; вживання наркотиків, алкоголю; скоєння правопорушень; розвиток хронічних захворювань унаслідок послаблення контролю за здоров'ям дитини; емоційні розлади, відчуття непотрібності й незахищеності від зовнішнього світу; поширення споживацьких настроїв, небажання вчитися чи працювати і, нарешті, формування сталого бажання виїхати з країни. Спеціалісти висловлюють також побоювання, що позбавлені особистого досвіду сімейного проживання діти мігрантів невідворотно стикатимуться з проблемами при створенні власної сім'ї, негативні наслідки чого повною мірою виявляться вже в недалекому майбутньому.

За оцінками колишнього Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, всього в Україні нараховується до 200 тис. неповнолітніх, у яких один або й обоє батьків виїхали на роботу за кордон²⁸. Ця оцінка сформована на основі опитувань, що проводилися органами освіти в охоплених міграцією регіонах. Наприклад, обстеження в Тернополі показало, що у 25,5 % школярів хтось із батьків працював за кордоном, у т. ч. у 4,2 % відсутніми були обоє батьків²⁹. За даними органів влади Чернівецької області, в 2004 р. у 8 % учнів батьки працювали за кордоном, а в 2008 р. – уже в 11 %, п'ята частина з яких залишилися без обох батьків. В області зафіксовані райони, де частка дітей трудових мігрантів сягала 28 %³⁰.

²⁸ В Україні виросло перше покоління дітей заробітчан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vidido.ua/index.php/poglyad/comments/v_ukraini_viroslo_pershe_pokolinnja_ditei_zarobitchan/

²⁹ Довжик, Б. Про досвід роботи та пропозиції обласного центру зайнятості щодо подолання негативного впливу трудової міграції на стан ринку праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.dcz.gov.ua/ter/control/uk/publish/article?art_id=5223990

³⁰ Аналіз банку даних дітей трудових мігрантів Чернівецької області та основних проблем, які виникають у роботі з ними. Сайт інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cvoippo.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=349&Itemid=144

За свідченням місцевої влади, понад половину дітей проживали в умовах відсутності одного чи обох батьків понад 3 роки. 47 % з них проживають з одним із батьків, 43 % – з бабусею і (або) дідузем, близько 4 % – з братами та сестрами. Разом з тим 5 % дітей мігрантів проживають з іншими, більш далекими родичами, 0,5 % – у знайомих або сусідів, 0,2 % дітей проживають самі³¹.

Саме з останньою групою у першу чергу пов'язана проблема бездоглядності дітей унаслідок трудової міграції батьків. З числа проблемних сімей із дітьми, що потрапили у поле зору соціальних служб (у всеукраїнській базі даних нараховується близько 180 тис. таких сімей), 12 % становлять сім'ї, де хтось із дорослих виїхав на роботу за кордон³².

Ситуація, коли сім'ю залишає мати, є особливо складною. За даними опитування українських жінок в Італії, здійсненого у 2003 р. Західно-українським центром «Жіночі перспективи», лише 6,1 % з них не мали дітей, водночас, 28,5 % – мали одну дитину, 46,7 % – двох, а майже 8 % – трьох і більше. Більшість дітей були віком 17–22 роки, майже третина – старші цього віку, проте третина (32,5 %) – шкільного віку, дошкільнят було 5,3 %³³. Таким чином, без належної опіки залишаються передусім діти підліткового віку, коли батьківська увага має особливо важливе значення для становлення особистості.

Як свідчать психологи, підлітки значно болочіше, ніж діти молодшого віку, переживають розлуку з батьками. Понад те, зустрічі з ними відбуваються рідко. Обстеження дітей мігрантів, здійснене психологами Львівської області, свідчить, що понад третину дітей мігрантів мали можливість бачити батьків лише раз на рік (34 %), понад 7 % – ще рідше, а 10,5 % узагалі не бачилися з батьками, які виїхали на роботу за кордон³⁴.

Усе це має за наслідок і те, що повернення мігрантів додому для дітей, які тривалий час проживали без батьків, є не менш травматичним, ніж їхній від'їзд. Адже за час розлуки діти вирости, а батьки змінилися. Спроби останніх повернутися до «старих часів» викликають нерозуміння, а то й агресію з боку дітей.

³¹Аналіз банку даних дітей трудових мігрантів Чернівецької області та основних проблем, які виникають у роботі з ними. Сайт інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://svoiipro.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=349&Itemid=144

³²З інтерв'ю з экс-заступником Міністра України у справах сім'ї, молоді та спорту, Президентом ВГО «Ліги соціальних працівників України» С. В. Толстоуховою.

³³Соціальне обличчя новітньої української трудової міграції: результати масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії. – Львів: Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи», 2003. – С. 11.

³⁴Пачковський, Ю. Психологічний стан дітей робочих мігрантів у Львівській області / Ю. Пачковський, І. Корнієнко. – Львів, 2007. – С. 14.

Проблема з дітьми мігрантів інколи виникає і в тих випадках, коли батьки вивозять своїх неповнолітніх дітей за кордон. Наприклад, за інформацією Чернівецької облдержадміністрації, у регіоні є села, де із загального числа дітей шести років до першого класу школи вступає лише третина. Інші виїхали з батьками в Італію, Португалію, Грецію, Росію. Часом вони перебувають там без необхідних документів (хоча батьки мають дозвіл на перебування, вони не можуть отримати дозволу на возз'єднання сімей і привозять дітей за туристичними візами), тобто не мають доступу ні до належної освіти, ні до медичного обслуговування³⁵.

Зрозуміло, що в разі повернення таких дітей на батьківщину, вони матимуть проблеми з продовженням навчання в Україні. Цих проблем не уникнути й дітям, які перебували з батьками за кордоном цілком легально. Вони не мусили переживати розлуку, проте повинні були спочатку адаптуватися до життя в іншомовному чужокультурному середовищі, а потім, після повернення, пристосовуватися до цілком відмінних умов на батьківщині.

2.4. Наслідки трудової міграції для соціального забезпечення

За даними обстеження Держкомстату у 2008 р., більшість (83,6 %) мігрантів працювали за кордоном за наймом, при цьому трудовий контракт мала лише третина з них, решта працювали за усною домовленістю. Найменше трудові відносини були оформлені офіційно серед тих, хто працював домашньою прислугою – 16,1 %, у сфері торгівлі – 31,5 %, на будівництві – 32,7 %. Лише 51,5 % тих, хто мав трудовий контракт, охоплено соціальним страхуванням. Деяко кращою була ситуація серед тих, хто працював у Іспанії, Угорщині, Чехії. Найменше захищені робітники в Російській Федерації³⁶.

За такої ситуації закономірно, що в офіційних документах України укладання двосторонніх угод щодо працевлаштування та соціального забезпечення завжди декларується як один із напрямів міграційної політики та основних інструментів захисту громадян, працевлаштованих за кордоном.

Україна є стороною Угоди країн СНД «Про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів»,

³⁵Украинская Греция: причины, проблемы, перспективы (по результатам опроса трудовых мигрантов) / Е. Левченко, Е. Малиновская, И. Шваб, О. Трофименко. – К.: Агентство «Украина», 2010. – С. 192.

³⁶Зовнішня трудова міграція населення України. – С. 46.

укладеної 15.04.1994 р. Двосторонні угоди про працевлаштування укладено з такими країнами СНД, як Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Молдова, Російська Федерація. На зміцнення співробітництва у сфері захисту працівників-мігрантів на теренах СНД спрямовано підписану 14.11.2008 р. Конвенцію про правовий статус трудящих мігрантів та членів їхніх сімей держав-учасниць співдружності СНД (не ратифікована).

Особливістю угод, укладених із країнами СНД, є те, що вони містять окремі положення щодо визнання без легалізації документів про освіту та присвоєння кваліфікацій, а також положення щодо визнання (зарахування) трудового стажу та занесення відповідних записів до трудової книжки.

У 1993–1996 рр. було підписано угоди про працевлаштування з Польщею (2005 р. до неї додано протокол щодо сезонного працевлаштування), Чехією, Словаччиною (термін дії останніх двох закінчився), Литвою, Латвією.

За змістом угоди фактично ідентичні та мають загалом рамковий характер. Більшість із них регулюють порядок відшкодування збитку заподіяного працівнику внаслідок нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, відповідальність за що несе країна, на території якої стався страховий випадок. Щодо інших форм соціального забезпечення, то угоди про працевлаштування відсилають до національного законодавства та міжнародних угод із цих питань.

Основний недолік угод – складність практичного застосування. Навіть відповідно до найбільш ефективної угоди з Чехією, згідно з якою квота працевлаштування українців сягала 60 тис. на рік, насправді було працевлаштовано лише 16 тис. осіб³⁷.

Зміст угод, підписаних пізніше, а саме з Португалією та Лівією (2003 р.), відзначається більшою конкретністю. Ними передбачено механізми працевлаштування, умови трудових контрактів, основні вимоги до кандидатів тощо. Угода з Іспанією (2009 р. не ратифікована) поширюється одразу на 3 категорії працівників: постійних, сезонних і тих, що перебували на стажуванні. Разом з тим донині кількість осіб, працевлаштованих відповідно до цих угод, мізерна, головним чином через складність процедури за участі державних органів двох країн, якої і працедавці, і мігранти намагаються уникнути.

³⁷Canon, H. Система двосторонніх угод з працевлаштування та захист прав українських громадян за кордоном: визначення пріоритетів та проведення переговорів // Політика в галузі трудової міграції, нормативно-правова база та її застосування з метою запобігання торгівлі жінками в Україні / Міжнародне бюро праці. – Київ, 2004. – С. 137.

Таким чином, угоди про працевлаштування не відіграють ролі регуляторів трудової міграції та гарантій прав мігрантів. Вони мають більше політичне значення, є декларацією намірів партнерів щодо розвитку співпраці у сфері працевлаштування³⁸. Набагато важливішими для забезпечення конкретних потреб людей є угоди про пенсійне та соціальне забезпечення.

Підписані Україною угоди з цих питань варто розділити на дві групи: угоди, у яких застосовується територіальний принцип соціального забезпечення; угоди, укладені за принципом пропорційності.

Територіальний принцип, за яким соціальне забезпечення особи здійснюється відповідно до законодавства та за кошти тієї держави, де вона на даний час проживає, покладено в основу угод, підписаних у межах СНД: багатосторонньої Угоди країн СНД «Про гарантії прав громадян в області пенсійного забезпечення» від 13.03.1992 р., сторонами якої є 12 країн співдружності, та двосторонніх угод із Білоруссю, Грузією, Азербайджаном, Молдовою, Казахстаном. Україна є також правонаступницею міжнародних договорів із соціального забезпечення, укладених СРСР з Монголією, Угорщиною і Румунією, що також базуються на територіальному принципі. Ці угоди успішно вирішують питання пенсійного забезпечення громадян України, які працювали на території колишнього СРСР або виїзять туди на проживання вже будучи пенсіонерами. Однак, якщо на момент підписання цих угод у всіх пострадянських державах діяли практично однакові пенсійні системи, в останнє десятиріччя ситуація змінилася: у низці країн підвищено пенсійний вік, тривалість необхідного для призначення пенсії стажу, неодноразово змінювався порядок розрахунку пенсій. Усе це значно ускладнює реалізацію територіального принципу пенсійного забезпечення³⁹.

За пропорційним принципом кожна країна несе відповідальність за свою частину страхових зобов'язань. Такі угоди укладено з Болгарією, Естонією, Іспанією, Латвією, Литвою, Словаччиною, Чехією. (Влітку 2009 р. підписано угоду з Португалією, не ратифіковано). Ними передбачається взаємне зарахування страхового стажу та здійснення виплат у межах пенсійного страхування, страхування від нещасних випадків на виробництві, страхування з тимчасової втрати працездатності, страхування на випадок безробіття тощо. Переговори щодо підписання відповідних угод ініційовано Україною з Німеччиною, Ізраїлем, Італією, Грецією тощо.

³⁸*Розка, І. К.* Значення міжнародного співробітництва для ефективного управління міжнародною міграцією. Міжнародні договори України як інструмент міграційного менеджменту. – К., 2009. – Неопублікований рукопис.

³⁹*Ткаченко, Л. Г.* Проблеми соціального забезпечення українських трудових мігрантів / Л. Г. Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 72.

Угоди про соціальне забезпечення гарантують захист трудовим мігрантам і особам, які емігрують з метою постійного проживання за кордоном, поширюються не лише на громадян відповідних держав, а й на осіб без громадянства та біженців, якщо вони підпадають під дію відповідного національного законодавства про соціальне забезпечення.

Ключовою є норма про взаємне зарахування страхового стажу, набутого при здійсненні трудової діяльності на території обох договірних сторін. Це важливо при визначенні права на отримання різних видів допомоги та пенсії, яке настає лише за наявності певного періоду страхового стажу. Угодами також передбачено механізм переказу допомоги та пенсії із-за кордону. Вони стосуються, зокрема, пенсії за віком, у зв'язку із втратою годувальника, виплат у зв'язку з нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням, а також смерті з цих причин, допомоги з тимчасової втрати працездатності.

Угоди про соціальне забезпечення не лише гарантують громадянам соціальний захист, а й стимулюють законне працевлаштування, сприяють поверненню та адаптації мігрантів в Україні. Адже працюючи за кордоном легально, громадяни України підпадають під дію законодавства про соціальне забезпечення країн перебування, сплачують страхові внески, в разі потреби і за набуття відповідних прав можуть скористатися соціальними виплатами. Однак, якщо міждержавні угоди відсутні, в разі повернення на батьківщину вони втрачають ці права, як і внески у соціальні фонди зарубіжних країн, що спонукає деяких із них продовжувати своє перебування за кордоном, визначитися на користь переселення для постійного проживання. Ще більше зросте значення угод із завершенням пенсійної реформи в Україні, яка, зокрема, підвищує мінімальну тривалість страхового стажу, необхідну для набуття права на трудову пенсію, з нинішніх 5 до 15 років.

Однак угоди підписано не з усіма державами, де працюють громадяни України. До того ж прогалини в українському законодавстві звужують сферу їх дії. Так, відсутність в Україні законодавства про медичне страхування не дає змогу передбачити відповідні норми в міждержавних домовленостях. І, нарешті, через поширеність нелегальної зайнятості українських мігрантів далеко не всіх охоплено соціальним захистом навіть у державах, з якими укладено угоди.

Відповідно дією угод користуються переважно ті, хто змінив країну постійного проживання. Це підтверджують цілком скромні статистичні дані щодо міждержавних трансфертів пенсійних виплат. Так, за даними Пенсійного фонду в 2010 р. Україна перерахувала за кордон 1,3 млн дол. США та 855,6 тис. євро на виплату пенсій. Водночас в Україну із зарубіжних держав було перераховано 2,1 млн дол. США та 345,4 тис.

євро. Деяка частина пенсійних виплат здійснюється зарубіжними державами не через Пенсійний фонд, а безпосередньо на рахунки громадян і відповідно у статистиці не відображається. Такий порядок передбачено, наприклад, угодою з Іспанією. Проте загальну кількість отримувачів пенсійних виплат з-за кордону (табл. 5) це змінює не набагато.

Для врегулювання пенсійного забезпечення українців, котрі працюють у країнах, з якими міждержавні угоди відсутні, а також тих, кого не охоплено соціальним страхуванням через нелегальну роботу за кордоном, в Україні запроваджено порядок добровільного пенсійного страхування осіб, які живуть або працюють за кордоном. З 2008 р. діє спрощений порядок оформлення договорів (можна домовитися про це за телефоном, заповнити заяву через інтернет або надіслати поштою). Громадянин сам визначає величину внеску, що не може бути меншим за мінімальний (близько 20 евро на місяць). За бажанням він може сплачувати не лише поточні платежі, а й зробити внесок за минулий період, не покритий пенсійним страхуванням (з моменту введення відповідної системи у 2004 р.) Проте на сьогодні лише поодинокі мігранти скористалися такою можливістю. На 01.01.2011 р. у Пенсійному фонді України було зафіксовано 4765 чинних договорів про добровільне пенсійне страхування громадян України, які перебувають за кордоном.

Основна причиною цього – масова недовіра до фінансових інститутів держави, яка в роки кризи посилилася. Мігранти зазвичай не наважуються вкладати до Пенсійного фонду значні кошти, що могли б забезпечити їм відносно високу пенсію, а сенсу робити невеликі внески й отримати в результаті мінімальну пенсію немає. Адже при поверненні в Україну національне законодавство в будь-якому разі гарантує своїм громадянам мінімальні пенсійні виплати.

Так само мігранти, які повертаються, та члени їхніх сімей, які проживають в Україні, користуються за рахунок держави медичними послугами, отримують інші соціальні виплати, наприклад, у зв'язку з народженням дитини. Мігрантові, який втратив працездатність у результаті нещасного випадку на виробництві в країні, де він працював нелегально, буде нараховано пенсію по інвалідності на загальних підставах, хоча вона і є суттєво меншою, ніж та, що була б нарахована на основі документів, що свідчать про виробничу травму. На загальних підставах також нараховуватиметься пенсія у випадку втрати годувальника членам сім'ї мігранта.

Таким чином, основний тягар соціальних виплат щодо трудових мігрантів та членів їхніх сімей несе Україна. Це, по-перше, збільшує навантаження на соціальні фонди, до яких під час роботи за кордо-

ном мігранти не роблять жодних внесків; по-друге, спричиняє втрату соціальних внесків, які мігранти сплачують у країнах працевлаштування, проте скористатися ними у більшості випадків не можуть, по-третє, обмежує соціальне забезпечення мігрантів через врахування їхнього страхового стажу лише в Україні. Останнє може спричинити бідність їхніх родин, а отже, необхідність виплати адресної соціальної допомоги.

3. ВІДПОВІДІ НА ВИКЛИКИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

3.1. Формування політичних пріоритетів

В офіційних документах України як пріоритет міграційної політики трудова міграція вперше була зазначена у 2000 р. В Указі Президента про основні напрями соціальної політики їй було присвячено три з шести визначених там основних завдань у сфері регулювання міграційних процесів. Серед них: захист соціально-економічних інтересів і прав українських працівників-мігрантів; збереження трудового та інтелектуального потенціалу держави; створення правових та соціально-економічних основ регулювання зовнішньої трудової міграції громадян⁴⁰.

Велике значення для акцентування питання захисту прав мігрантів мала спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, присвячена цій проблемі (квітень 2003 р.)⁴¹. У результаті її обговорення парламент доручив уряду посилити контроль за суб'єктами підприємницької діяльності, що надавали послуги з посередництва при працевлаштуванні за кордоном, продовжувати переговорний процес із метою укладення міжнародних угод про трудову міграцію, забезпечувати потенційних мігрантів необхідною інформацією тощо.

Наслідком доповіді омбудсмена була також поява першого програмного документа, безпосередньо присвяченого трудовій міграції, – Програми забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей (2004). Вона націлювала на приєднання до відповідних багатосторонніх домовленостей двосторонніх угод, удосконалення організаційних

⁴⁰Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року: указ Президента України від 24.05.2000 р. № 717 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 21. – С. 11.

⁴¹Карпачова, Н. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: спеціальна допов. Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К. : Інтертехнологія, 2003. – 189 с.

засад надання посередницьких послуг у працевлаштуванні за кордоном, запобігання нелегальній міграції та торгівлі людьми.

17 жовтня 2004 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання з питань правового і соціального статусу працівників-мігрантів. На них підкреслювалося, що метою державної політики має бути забезпечення соціальної захищеності громадян під час роботи за кордоном. Говорилося також про необхідність сприяти зворотності трудових поїздок, стимулювати інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України.

Регулювання міграційних процесів як засіб послаблення демографічної кризи посіло помітне місце у Стратегії демографічного розвитку України до 2015 р. (2006)⁴². Зокрема в ній конкретизувалося питання щодо забезпечення зворотності трудової еміграції, ставилося завдання розроблення та виконання програми соціальної та професійної адаптації заробітчанин, які повертаються, підвищення кваліфікації та перекваліфікації, розширення можливостей працевлаштування на батьківщині шляхом розвитку малого бізнесу та підприємництва, створення нових робочих місць, поширення інформації про вільні робочі місця за допомогою загальнодержавної бази даних, здешевлення послуг із переказу мігрантами коштів на Батьківщину, сприяння внутрішній міграції населення як альтернативі зовнішній тощо.

Стурбованість соціальними наслідками трудової міграції привела до запровадження в 2004 р. системи добровільного пенсійного страхування для осіб, які перебувають за кордоном. Усе більше уваги держава приділяла проблемам дітей мігрантів, як тих, які залишилися вдома, так і тих, які перебували за кордоном разом із батьками. Тодішні Міністерства освіти і науки та у справах сім'ї, молоді та спорту видали кілька нормативних актів, відповідно до яких психологічною службою системи освіти, що складається з практичних психологів, соціологів і соціальних педагогів, має проводитися робота щодо вирішення проблем таких дітей. Спільний наказ міністерств освіти, охорони здоров'я, сім'ї та молоді, праці, внутрішніх справ покликаний покращити координацію діяльності служб, відповідальних за соціальну роботу із сім'ями, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Для дітей трудових мігрантів, які перебувають з батьками за кордоном, у 2007 р. створено Міжнародну українську школу, загально-освітній навчальний заклад дистанційної форми навчання. Завдяки співпраці з ним самодіяльні навчальні заклади, що стихійно виника-

⁴²Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 р.: постанова КМУ від 24.06.2006 р. № 879.

ли при громадах українських мігрантів за кордоном, одержали можливість формалізувати свою роботу, а їх учні – отримати документи про освіту державного зразка. За результатами річного оцінювання та державної підсумкової атестації учні Міжнародної української школи отримують українські документи про освіту, які дають їм змогу продовжувати освіту в Україні, вступати до вищих навчальних закладів на батьківщині.

Міжнародна українська школа співпрацює з 27 закордонними українськими навчальними закладами у 9 країнах світу, зокрема, Чехії, Португалії, Туреччині, Франції, Греції, Італії, Австрії. За три роки існування школи кількість її учнів подвоїлася і в 2010-2011 навчальному році досягла 1491 особи. Було проведено атестацію близько 3,5 тис учнів, видано 232 атестати про повну загальну середню освіту (11 років навчання) та 372 свідоцтва про базову загальну середню освіту (9 років навчання)⁴³.

Суспільна увага до трудової міграції посилилася під впливом світової фінансово-економічної кризи. Усвідомлення соціальних та економічних небезпек, пов'язаних із можливістю раптового й масового повернення мігрантів, припинення грошових надходжень від них спонукало до активніших пошуків дієвих політичних рішень. У жовтні 2009 р. відбулися парламентські слухання «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці». Хоча формально за визначенням, що міститься у відповідному законі, закордонні українці є громадянами зарубіжних країн українського походження, парламентарі не могли обминути болючої теми становища працівників-мігрантів – громадян України. Зокрема, рішення парламенту передбачало внесення змін до виборчого законодавства з метою забезпечення реалізації виборчих прав громадян, які працюють за кордоном; розроблення комплексної програми сприяння поверненню громадян України, які перебувають за кордоном, на батьківщину; передбачення для них податкових, митних, інвестиційних пільг; активізацію переговорного процесу щодо укладення двосторонніх міжнародних договорів між Україною та іноземними державами про працевлаштування та соціальний захист трудових мігрантів, взаємне визнання документів про освіту; визнання українських посвідчень водія; вивчення можливостей лібералізації митних процедур стосовно ввезення майна, придбаного за кордоном, для громадян України – трудових мігрантів, які

⁴³ *Сучасний стан та шляхи врегулювання проблем у сфері захисту прав трудових мігрантів-громадян України.* Інформаційно-аналітичні матеріали до комітетських слухань / Верховна Рада України, Комітет з прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. – К., 2010.

повертаються на постійне проживання в Україну. Верховна Рада доручала також своєму уповноваженому з прав людини продовжувати контроль за дотриманням прав працівників-мігрантів⁴⁴.

У січні 2010 р. постановою уряду було утворено Раду з питань трудової міграції при Кабінеті Міністрів України, постійно діючого консультативно-дорадчого органу, на який покладено виконання завдань, пов'язаних із формуванням і реалізацією державної політики у сфері соціального захисту трудових мігрантів. До роботи Ради залучені представники від 14 центральних органів виконавчої влади, Верховної Ради України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, всеукраїнських об'єднань профспілок і роботодавців, громадських організацій трудових мігрантів⁴⁵.

Наприкінці 2010 р. у Комітеті Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин відбулися комітетські слухання «Сучасний стан та шляхи врегулювання проблем у сфері захисту прав трудових мігрантів – громадян України». Важливо зазначити, що крім уже неодноразово повторюваних формулювань нагальних політичних проблем, що потребують вирішення, у рекомендаціях слухань було вперше вказано на можливість використання трудової міграції в інтересах розвитку економіки держави, розроблення з цією метою комплексної Державної програми⁴⁶.

Останнім часом уряд України в особі віце-прем'єр-міністра та міністра соціальної політики С. Тігіпка виявляв неабияку зацікавленість у розробленні політики регулювання трудової міграції та захисту прав мігрантів, зокрема заохочення повернення мігрантів на батьківщину. Було проведено кілька нарад з цього питання, на які запрошувалися, крім державних службовців із різних міністерств та відомств, представники Міжнародної організації з міграції (МОМ), Міжнародної організації праці (МОП), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), об'єднань мігрантів. Неодноразово

⁴⁴*Про Рекомендації* парламентських слухань на тему «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 9. – С. 100.

⁴⁵*Про утворення* Ради з питань трудової міграції громадян України при Кабінеті Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 20.01.2010 р. № 42 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=42-2010-%EF>

⁴⁶*Рекомендації* слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин «Сучасний стан та шляхи врегулювання проблем у сфері захисту прав трудових мігрантів – громадян України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kompravlud.rada.gov.ua/kompravlud/control/uk/publish/article?jsessionid=F591FA4F925D5D0A2325E2FA6856F6A4?art_id=46000&cat_id=45376

підкреслювалося, що регулювання міграції має стати одним із пріоритетів діяльності Міністерства соціальної політики України. Разом з іншими відомствами, передусім новоутвореною Державною міграційною службою, розроблено затверджений урядом у червні 2011 р. План заходів щодо інтеграції іноземних мігрантів в Україні на 2011–2015 рр., а також Стратегію розвитку національної політики щодо реінтеграції мігрантів, які повертаються. Активізації роботи за цим напрямом, безумовно, сприятиме затвердження Указом Президента України від 30.05.2011 р. довгоочікуваної Концепції державної міграційної політики України⁴⁷, а також виконання Україною Плану дій щодо лібералізації візового режиму⁴⁸, яким передбачається удосконалення міграційного менеджменту в державі як умови набуття українцями можливості безвізових поїздок до ЄС.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Україні в цілому уже сформовано необхідне політичне бачення проблем трудової міграції та напрямів їх розв'язання. Попри це, практичних заходів на цьому шляху бракує. Причини полягають у недостатності законодавчої бази, зокрема відсутності закону про правовий статус працівників-мігрантів, розпорошеності управлінських функцій, а головне – відсутності у структурі виконавчої влади спеціалізованого органу управління трудовою міграцією, який би був здатним формувати політику, лобювати прийняття необхідного законодавства, координувати діяльність органів влади у відповідній сфері, формувати сприятливу для розв'язання міграційних проблем громадську думку.

3.2. Нагальні завдання щодо врегулювання проблем трудової міграції

Основним завданням щодо мінімізації негативних і максимізації позитивних результатів міграції має бути удосконалення державної політики в цій сфері, чітке усвідомлення її цілей, законодавче та інституційне забезпечення їх досягнення. Це є обов'язковою передумовою і для розвитку міжнародного співробітництва, і для продуктивної співпраці між державними органами та неурядовими акторами, діаспорами.

⁴⁷*Про Концепцію державної міграційної політики України*: указ Президента України від 30.05.2011 р. № 622 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13642.html?PrintVersion>

⁴⁸*Про Національний план з виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України*: указ Президента України від 24.04.2011 р. № 494 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=494%2F2011>

Слід підкреслити, що право громадянина на свободу пересування, у т. ч. виїзд за кордон, є невід'ємним від його права залишатися вдома, тобто мати роботу або власну справу, яка б давала змогу реалізувати себе, забезпечити добробут сім'ї. Але доки існують об'єктивні передумови для трудової міграції, вона має враховуватися при стратегічному економічному плануванні, формуванні політики зайнятості, освітньої політики, розробленні інвестиційних програм і на центральному, і на регіональному рівнях.

Дії держави мають бути спрямовані передусім на:

- створення умов для скорочення виїзду на заробітки за кордон;
- розвиток організованої та безпечної внутрішньої міграції громадян в інтересах задоволення потреб ринку праці України та як альтернативи виїзду на заробітки за кордон;
- захист прав громадян, які працюють за кордоном;
- заохочення повернення мігрантів на батьківщину шляхом максимального використання результатів трудової міграції в інтересах розвитку.

У зв'язку зі значним поширенням нелегального працевлаштування в зарубіжних країнах найважливішим завданням видається забезпечення легальної та регульованої міграції, що може сприяти поступальному розвитку країни, на відміну від міграції стихійної, або організованої кримінальними угрупованнями та заснованої на корупційних зв'язках, яка дестабілізує суспільство. У зв'язку з цим першочергова увага має приділятися забезпеченню легальних можливостей працевлаштування українців за кордоном шляхом укладення двосторонніх та багатосторонніх угод, постійного контролю за їх виконанням. Перспективнішим напрямом видається досягнення домовленостей щодо циркулярної міграції. Особливого значення набуває укладення двосторонніх угод щодо соціального та пенсійного забезпечення, результативність яких і значення для мігрантів, вочевидь, є вищим, ніж угоди про працевлаштування.

Оскільки трудова міграція є важливим чинником добробуту домогосподарств мігрантів, а заробітки мігрантів можуть, у разі їх виробничого використання, мати позитивне значення також і для економічного розвитку регіонів походження, необхідно звернути увагу на розвиток системи послуг, що надаються працівникам-мігрантам банківськими установами з метою здешевлення переказів, покращання умов акумуляції заробітків мігрантів та їх спрямування на розвиток економіки та відкриття нових робочих місць.

Варто вивчити можливість зменшення мита на ввіз мігрантами інструментів та устаткування з метою започаткування власного бізнесу

в Україні, запровадити схеми надання дешевих кредитів на основі накопичувальних рахунків мігрантів для набуття освіти, вирішення житлового питання, відкриття малого бізнесу.

Оскільки позитивний потенціал трудової міграції найповніше може бути використаний лише за умови повернення мігрантів на батьківщину, важливою складовою політики України щодо трудової міграції має бути заохочення обертових, циркулярних поїздок, стимулювання повернення заробітчан на батьківщину, сприяння їх реінтеграції. З цією метою необхідно розробити загальнодержавну, а також регіональні, для регіонів, охоплених найбільш масовою міграцією, стратегію діяльності та програми конкретних дій.

Посиленої уваги потребують зв'язки із новими діаспорами, що сформувалися за кордоном у результаті нинішньої трудової міграції українців. Необхідно всіляко підтримувати їхнє національно-культурне життя за кордоном, організацію клубів, бібліотек, громадських об'єднань. На окрему підтримку заслуговують українські школи, створені в низці країн перебування мігрантів. Вони є не лише культурними осередками, а й могутнім важелем повернення заробітчан на батьківщину. Адже якщо дитина навчається в українській школі, отримує українські документи про освіту, то, найвірогідніше, життєві стратегії сім'ї пов'язані з Батьківщиною. Доцільно використовувати потенціал діаспор для реалізації програм повернення, зокрема поширення інформації щодо можливостей працевлаштування чи відкриття власного бізнесу на батьківщині.

І для розроблення, і для реалізації міграційної політики дуже важливе значення має вдосконалення міграційної статистики, поглиблення наукових досліджень. З цією метою необхідно запровадити регулярні вибіркові обстеження населення для з'ясування обсягів, спрямованості, складу трудової міграції громадян; створити спеціалізований науковий центр, де б на міждисциплінарній основі систематично здійснювалися наукові дослідження міграцій, налагодити постійний інформаційний обмін з країнами-реципієнтами українських працівників-мігрантів.

Важливим чинником виконання цих та інших завдань може бути міжнародне співробітництво у сфері міграції. Зокрема, співпраця з країнами призначення щодо врегулювання правового статусу, соціального захисту працівників-мігрантів з України; вивчення можливостей підготовки фахівців певного профілю, наприклад медичних сестер, навчальними закладами України за фінансової підтримки країн, зацікавлених в їхньому працевлаштуванні; досягнення домовленостей щодо запровадження різноманітних схем циркулярної міграції; надання допомоги в реінтеграції мігрантів, які повертаються.

Комплексність та різнобічність цих завдань засвідчує необхідність посилення інституційного забезпечення їх виконання. З цією метою на недавно створений спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з управління міграцією – Державну міграційну службу – доцільно покласти не лише питання реєстрації, визначення правового статусу та контролю за перебуванням іноземців в Україні, як це передбачається, а й регулювання трудової міграції громадян за кордон. У разі залишення трудової міграції в компетенції Міністерства соціальної політики, як це є на сьогодні, необхідно створити спеціальний підрозділ, розширити його повноваження та кадрове забезпечення. Яке б рішення не було прийнято, інституційна реформа в галузі управління міграцією потребує дієвої координації діяльності відомств, відповідальних за різні сфери життєдіяльності суспільства, а також місцевих органів влади, акторів громадянського суспільства. З цією метою доцільно створити постійно діючу міжвідомчу комісію з міграційної політики при Кабінеті Міністрів України на чолі з одним з віце-прем'єрів.

ВИСНОВКИ

Трудова міграція громадян України за кордон є на сьогодні наймасовішим і соціально значущим міграційним потоком, що позначається на демографічній ситуації, ринку праці, розвитку економіки та соціальної сфери, добробуті громадян, рівнях бідності та соціального розшарування, сімейних відносинах і вихованні дітей, має численні психологічні, світоглядні, культурні та інші наслідки. Породжені нею проблеми потребують адекватних відповідей засобами міграційної, соціально-економічної, зовнішньої політики, захисту прав людини.

Внаслідок новизни явища міжнародної трудової міграції для України, відсутності досвіду з її регулювання, державна політика в цій сфері не встигала за динамікою процесу, розвивалася із помітним запізненням. Хоча на сьогодні сформовані основні політичні підходи до феномену трудової міграції, комплексної системи державного реагування на виклики трудової міграції, забезпеченої належним законодавством і ресурсами, все ще не створено. Разом з тим сучасне розуміння міжнародної міграції як потужного чинника розвитку вимагає чіткого усвідомлення суспільством та владою її позитивного потенціалу, необхідних політичних рішень і належної їх реалізації.

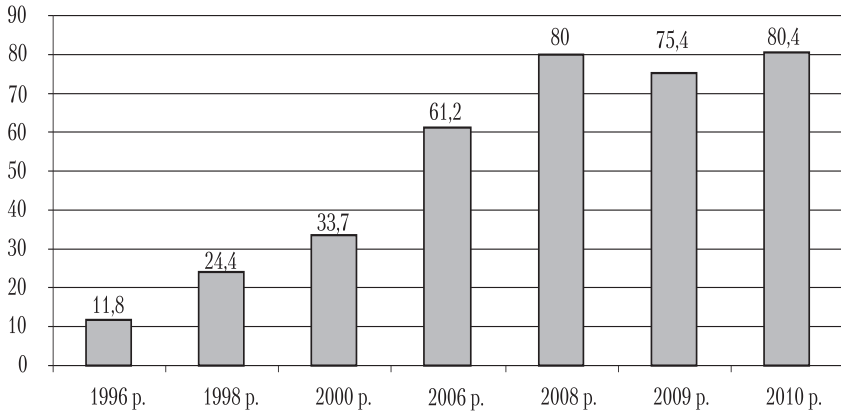

Рис.1. Працевлаштування громадян України в іноземного працедавця за даними українських фірм-посередників

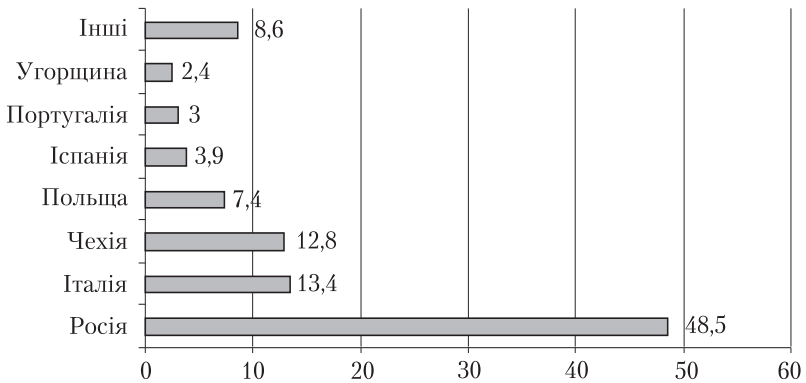

Рис.2. Основні країни призначення працівників-мігрантів (за даними обстеження Державного комітету статистики України 2008 р.), %

Таблиця 1

**Чисельність українських працівників-мігрантів за кордоном
за підрахунками Міністерства закордонних справ**

Країна	Громадяни України, працевлаштовані за кордоном (дані служб зайнятості іноземних держав і консульських установ)	Громадяни України, які перебувають за кордоном незаконно (експертна оцінка)
Австрія	5000	4000
Аргентина	5000	–
Бельгія	2000	6000
Болгарія	5000	50
Греція	15000	3000
Ізраїль	4000	5000
Ірландія	3000	500
Іспанія	61000	100000
Італія	98000	120000
Канада	20000	10000
Кіпр	3000	1000
Литва	3827	–
Ліван	2500	–
Лівія	2000	–
Німеччина	130000	45000
Польща	15000	60000
Португалія	39480	9000
Російська Федерація	227096	1000000
Словаччина	910	1500
США	40000	50000
Туреччина	1207	7000
Угорщина	8368	550
Франція	7000	5000
Чехія	131965	10000
Швейцарія	3206	200
Швеція	5000	2000
Японія	2000	20
Інші країни	9386	11806
УСЬОГО	891602	1451626

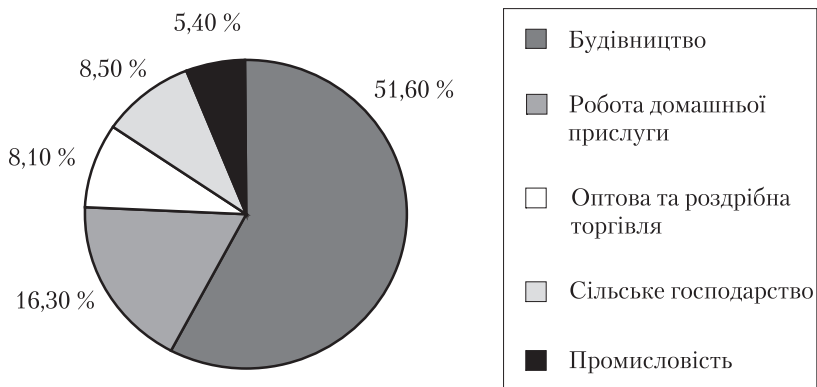

Рис.3. Основні сфери зайнятості працівників-мігрантів (за даними обстеження Державного комітету статистики України 2008 р.)

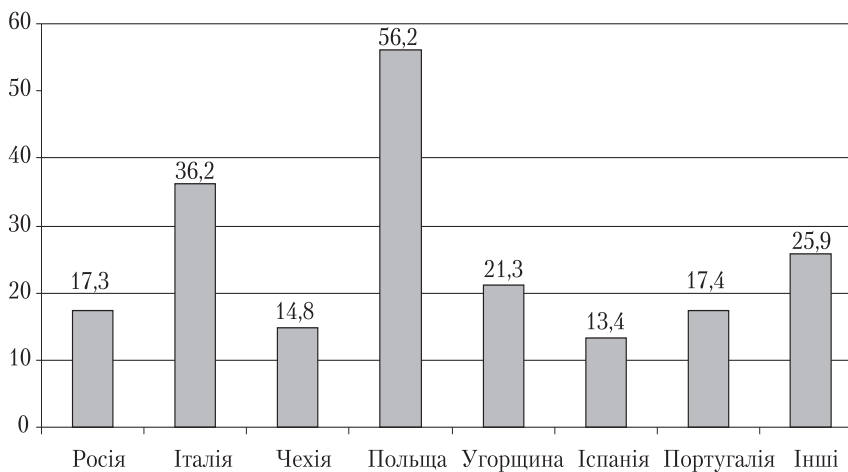

Рис.4. Частка працівників-мігрантів без офіційного статусу за країнами перебування (за даними обстеження Державного комітету статистики України 2008 р.), %

Рис.5. Фактичні та розрахункові рівні безробіття в 2008 р., %

Джерело: *Калицька, В. В.* Становлення середнього класу в Україні: домінанта національної стратегії України / В. В. Калицька, О. І. Крикун, Л. А. Мусіна, М. І. Скрипченко [та ін.]. – К.: Четверта хвиля, 2009. – С. 433–435.

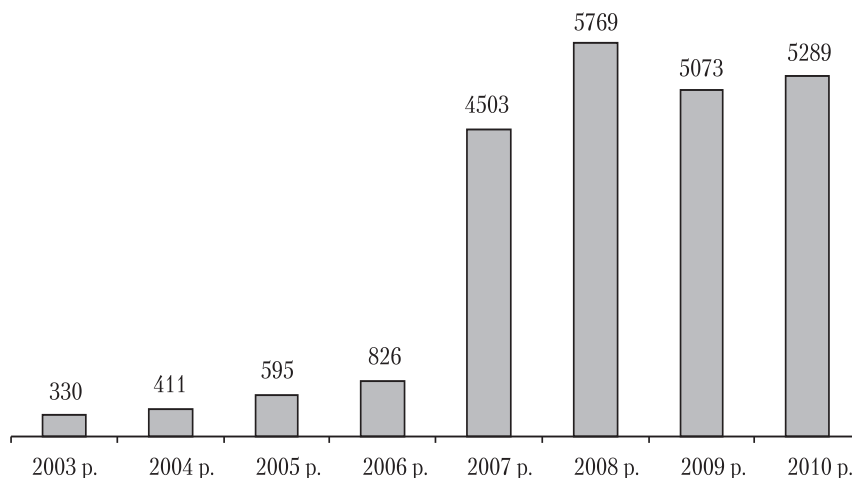

Рис.6. Обсяги приватних переказів в Україні в 2003–2010 рр. за розрахунками Світового банку, млн дол. США

Джерело: *World Bank.* Migration and Remittances Factbook 2011. – P. 24.

Таблиця 2

**Грошові перекази в Україну у 2007–2010 рр.
за розрахунками НБУ, млн дол. США**

	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Надходження – всього	4922	6177	5370	5862
через коррахунки банків	2818	3275	2832	2959
через міжнародні платіжні системи	1458	2097	1825	2126
неформальними шляхами	646	805	713	777
Оплата праці (без врахування податків і витрат у країні перебування)	1842	3024	2855	3373
ввезено неформальними шляхами	216	414	352	455
Приватні трансферти	3080	3153	2515	2489
Грошові перекази робітників, які працюють за кордоном	2292	2140	1643	1560
ввезено неформальними шляхами	430	391	361	322
Інші приватні трансферти	788	1013	872	929
<i>Довідково:</i> частка грошових переказів у ВВП, %	3,4	3,4	4,6	4,3

Джерело: Національний Банк України

Таблиця 3

**Структура витрат працівників-мігрантів (за даними обстеження
Державного комітету статистики України 2008 р.), %**

Спрямування витрат	Жінки	Чоловіки
Щоденні потреби	68	74
Товари тривалого користування	33,4	42,1
Житло	29,4	29
Повернення боргів	11,3	9,9
Навчання членів сім'ї	14,8	11,2
Лікування членів сім'ї	8,3	5,7
Заощадження	9,8	9,7
Інше	1,8	1,3

Рис.6. Індекси введення в експлуатацію житла, 1990=100

Таблиця 4

Розподіл працівників-мігрантів за статтю та шлюбним станом (за даними обстеження Державного комітету статистики України 2008 р.), %

Шлюбний стан	Жінки	Чоловіки
Одружені	51,3	61,6
Ніколи не перебували в шлюбі	22,6	29,7
Розлучені	22,2	7,8
Удови	3,9	0,9

Чисельність осіб, які брали участь у міжнародних переказах пенсій у 2010 р.

Країна	Переказ пенсій в Україну	Переказ пенсій з України
Грузія	–	2
Латвія	454	206
Естонія	284	309
Словаччина	–	604
Ізраїль	–	84
Болгарія	25	315
Чехія	–	230
Іспанія	–	181
Литва	148	213

Джерело: Пенсійний фонд України

ЗМІСТ

ВСТУП	3
1. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ.....	3
1.1. Масштаби та напрями виїзду на заробітки за кордон	3
1.2. Склад трудової міграції	7
2. ВПЛИВ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ НА ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	8
2.1. Вплив на демографічну ситуацію та ринок праці	8
2.2. Значення грошових трансфертів мігрантів і внесків у людський капітал.....	9
2.3. Вплив трудової міграції на сім'ю та виховання дітей.....	13
2.4. Наслідки трудової міграції для соціального забезпечення	18
3. ВІДПОВІДІ НА ВИКЛИКИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ.....	23
3.1. Формування політичних пріоритетів.....	23
3.2. Нагальні завдання щодо врегулювання проблем трудої міграції	27
ВИСНОВКИ	30
ДОДАТОК	31

Наукове видання

**ТРУДОВА МІГРАЦІЯ:
СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ РЕАГУВАННЯ**

Аналітична доповідь

Літературні редактори: *І. В. Куницина, М. Л. Рубанець*

Коректор: *Н. І. Палій*

Верстка: *Є. Ю. Стрижеус*

Відповідальна за випуск: *Н. І. Палій*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
01030, Київ-30, вул. Пирогова, 7-а

Підп. до друку 8.09.2011. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1. Різограф.
Гарн. «PetersburgС». Обл.-вид. арк. 2,66. Наклад 200 пр. Зам.

Віддруковано ПП «Вид-во «ФЕНІКС»
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13 Б
Тел./факс 501-93-01